

In de geest van de nazi's

Van Laurence Rees verscheen eveneens
bij Ambo|Anthos *uitgevers*

Auschwitz
De nazi's
Achter gesloten deuren
Een tijd van duisternis
Het charisma van Adolf Hitler

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van
de nieuwste boeken van Ambo|Anthos *uitgevers* via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Laurence Rees

In de geest van de nazi's

12 waarschuwingen uit de geschiedenis

Vertaald door
Catalien en Willem van Paassen

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 7205 6

© 2025 LR History Limited

© 2025 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos *uitgevers*,

Amsterdam en Catalien en Willem van Paassen

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining zijn niet toegestaan

Oorspronkelijke titel *The Nazi Mind. Twelve Warnings From History*

Oorspronkelijke uitgever Viking

Omslagontwerp Studio Vonk & De Boer

Omslagillustratie © BPK-Fotoarchiv

Foto auteur © Martin Patmore

Ambo|Anthos *uitgevers* vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Voor Oliver

Inhoud

Woord vooraf 9

Inleiding 11

- 1 Complottheorieën verspreiden 19
- 2 Zij en wij gebruiken 47
- 3 Leiden als een held 72
- 4 De jeugd corrumperen 98
- 5 Samenspannen met de elite 115
- 6 Mensenrechten aanvallen 143
- 7 Gebruikmaken van geloof 171
- 8 Vijanden waarderen 200
- 9 Verzet elimineren 230
- 10 Racisme aanwakkeren 258
- 11 Moorden op afstand 281
- 12 Angst aanwakkeren 313

Nawoord 347

Twaalf waarschuwingen 365

Dankwoord 377

Lijst van illustraties 381

Noten 383

Woord vooraf

*Tot 1933 was het een heel fijn, aangenaam leven. Maar toen Hitler eenmaal aan de macht kwam spraken de kinderen die in hetzelfde gebouw woonden niet meer met ons; ze gooiden stenen naar ons en scholden ons uit. En we begrepen niet waaraan we dat hadden verdiend. Dus de vraag was: waarom?*¹

Lucille Eichengreen, lid van een Joods gezin uit Hamburg – in 1944 naar Auschwitz gedeporteerd

*Ik had een zeer katholieke opvoeding en het kwam niet in me op dat er zo'n groot kwaad kon geschieden [...] we hadden nog nooit iets meegemaakt [...]. Na mijn ervaringen in het kamp waren er geen waarden meer [...]. Ik leed daar zwaar onder, bijna tot zelfmoord aan toe.*²

Mieczysław Brożek, docent aan de Jagiellonische Universiteit in Krakau, in 1940 naar concentratiekamp Dachau gedeporteerd

*We hadden thuis honden, maar we waren nooit zo wreed tegen hen als de fascistische tegen ons waren [...]. Ik dacht de hele tijd, wat maakt die mensen zo wreed?*³

Vasyl Valdeman, een Oekraïense Jood die in 1941 zag hoe de nazi's zijn dorpsgenoten afslachtten

Waarom pleegden de nazi's hun misdaden? Hoe was het mogelijk dat mensen van een beschaafd volk de ergste wreedheden uit de geschiedenis begingen?⁴ Welke relevantie heeft dat verschrikkelijke verleden nu voor ons? Dat zijn de vragen die ik in dit boek wil beantwoorden.

Maar hoewel dit werk zich vooral op de mentaliteit van de nazi's richt, mogen we het lijden van de mensen die ze probeerden te vernietigen nooit vergeten.

Inleiding

De eerste keer dat ik een lid ontmoette van de Waffen-ss, de elitetroepen van de nazi's, deed ik research voor een televisiedocumentaire over Oostenrijk in 1990.¹ Het was een bijzondere ervaring.

Hij was intelligent en beminnelijk – het viel gemakkelijk te begrijpen dat hij het na de oorlog tot een hoge functie bij een Duitse autofabrikant had geschopt – maar tijdens onze lunch kwam ik er al snel achter dat hij weliswaar uiterst succesvol functioneerde in het heden, maar dat hij een gefantaseerde kijk op het verleden had: een alternatieve geschiedenis waarin het Derde Rijk een 'gouden tijd' was geweest, de oorlog niet de schuld van Duitsland was en de Joden een 'probleem' vormden dat 'op een of andere manier' moest worden opgelost. Zijn acht jaar gevangenschap in Stalins goelag hadden hem alleen maar gesterkt in zijn overtuiging dat de nazi's lof verdienden voor hun poging Europa te beschermen tegen 'de gesel van het bolsjewisme'. Bij een kop koffie vertelde hij me dat hij had ingestemd met een ontmoeting met mij omdat hij de Britten bewonderde, hoewel hij kritiek had op Churchills 'vreselijke vergissing' om geen bondgenootschap met Duitsland aan te gaan, want dan 'hadden we samen over de wereld kunnen heersen'.

Sinds die lunch heb ik steeds proberen te begrijpen hoe het kon dat dit beschaafde individu er lang na het einde van de oorlog nog zulke denkbeelden op nahield. En om daarachter te komen heb ik in de tussenliggende jaren honderden andere mensen ontmoet die het Derde Rijk hebben meegemaakt.

Ik weet natuurlijk dat het voor historici essentieel is om archieven te raadplegen, maar het waren de ontmoetingen met mensen die deze geschiedenis

zelf hebben meegemaakt die mijn begrip ervan het meest hebben veranderd.² Dit is een voorrecht dat niemand anders meer zal hebben, aangezien vrijwel alle mensen naar wie we in de afgelopen dertig jaar onderzoek hebben gedaan en die we hebben geïnterviewd nu dood zijn.³

In de jaren negentig werkte ik een paar jaar aan een documentairereeks met bijbehorend boek die ik *The Nazis: A Warning from History* noemde. De ‘waarschuwing’ waarop ik doelde was een algemene, geïnspireerd door de woorden van de Duitse filosoof Karl Jaspers: ‘Dat wat is gebeurd is een waarschuwing. Het vergeten ervan maakt schuld. Het moet voortdurend worden herinnerd.’⁴

Na verder onderzoek naar de denkwijzen van de nazi’s kan ik nu wat specifiekier zijn over de waarschuwingen die we uit deze geschiedenis kunnen afleiden. De volgende twaalf hoofdstukken onderzoeken daarom niet alleen de redenen waarom de nazi’s denkwijzen als de hunne ontwikkelden, ze illustreren elk ook een bepaalde waarschuwing waar we naar mijn idee nu iets aan hebben. Tot slot bespreek ik aan het eind van het boek de relevantie van deze verschillende waarschuwingen.

Ik kies voor waarschuwingen omdat ik niet geloof dat de geschiedenis bepaalde lessen in zich draagt. Hoe vaak bijvoorbeeld lezen we niet op sociale media dat politici van het nazisme kunnen leren dat je niet moet ‘toegeven’ aan een buitenlandse macht? Onthoud, zeggen ze, dat Winston Churchill waarschuwde voor toegeven aan Hitler, en dus is toegeven verkeerd. Maar zo werkt de geschiedenis niet. Het klopt dat Churchill niet toegaf aan Hitler, maar hij gaf veel toe aan Stalin.⁵ Welke les leren we hier? Dat je in sommige omstandigheden aan sommige mensen kunt toegeven maar aan andere in andere omstandigheden niet?

Anders dan een les, die een vaste regel is, is een waarschuwing slechts een tendens. Artsen kunnen niet zeggen dat het een medische les is dat je vroeg doodgaat als je rookt – sommige rokers worden immers honderd jaar – maar ze kunnen waarschuwen voor de gevaren van roken. Dat is een waardevol advies, maar minder stellig dan een les.

De geschiedenis doet ertoe. Op dit moment worden veel democratieën bedreigd en het is nuttig om de technieken te herkennen die toekomstige tirannen waarschijnlijk zullen gebruiken om onze vrijheid te ondermijnen. Maar ik ben me ervan bewust dat dit een geschiedenisboek is en blijft, en geen poli-

tiel commentaar. En dat we zonder kennis van de geschiedenis de waarschuwingen niet volledig kunnen bevatten.

Een van de eerste dingen die ik tijdens mijn studie leerde is dat we voor inzicht in de geestesgesteldheid van de nazi's één fundamentele waarheid als feit moeten accepteren: we zijn allemaal schepsels van een bepaalde tijd en een bepaalde plaats. Dat lijkt een open deur, maar mijn ervaring is dat veel mensen niet goed beseffen hoezeer ze zijn gevormd door tijd en plaats.

Dit werd op indringende wijze aangetoond door een film die ik begin jaren negentig maakte, *The Stolen Child*.⁶ Die ging over een Poolse jongetje, Alojzy, dat in 1942 door de nazi's van zijn moeder werd gestolen toen hij vier jaar oud was. Heinrich Himmler, hoofd van de ss, wilde alle Poolse kinderen die als 'raciaal wenselijk' werden beschouwd, ontvoeren en naar Duitsland sturen. Alojzy werd als slachtoffer van dit onmenselijke beleid weggehaald uit Polen en geadopteerd door een Duits echtpaar, beiden overtuigde nazi's. Hij was zielsgelukkig in zijn nieuwe thuis en hield van zijn Duitse adoptiemoeder. Hij had geen herinneringen aan zijn eerste jaren in Polen.

Alojzy was zeven toen de oorlog ten einde kwam, en hij 'weende' toen hij hoorde dat Duitsland was verslagen. Een paar jaar later vond zijn echte moeder hem terug en ontdekte hij de schokkende waarheid: hij was niet Duits maar Pools. Alojzy weigerde dit aanvankelijk te accepteren, wat niet zo vreemd is, aangezien hij was opgevoed met het idee dat Polen 'Untermenschen' waren. Maar hij moest uiteindelijk wel erkennen dat hij niet was wie hij dacht te zijn.

Is er een beter voorbeeld denkbaar van de grote invloed van de situatie op onze overtuigingen? Alojzy's verhaal is des te nuttiger omdat de meerderheid van de Duitse kinderen die door de nazi's werden ontvoerd nooit naar hun oorspronkelijke gezin terugkeerden. Hoeveel van hen leefden en stierven in de waan dat ze Duitsers waren, en waren teleurgesteld toen Hitler de oorlog verloor?

Alojzy's verhaal laat ook zien dat het niet alleen de specifieke tijd waarin we leven is die onze denkwijze mede bepaalt, maar ook de specifieke plaats. Deze waarheid drong pas goed tot me door toen ik twee van de meest significante plaatsen ter wereld bezocht – Jeruzalem en Varanasi – en keek naar de invloed die deze steden op Jezus en de Boeddha hadden gehad. Het werd al snel dui-

delijk dat de woorden en daden van deze twee reuzen van de religie voor een groot deel een weerspiegeling waren van de steden waar ze hadden geleefd en waren gestorven. Jezus zou niet zo tekeer zijn gegaan tegen de geldwisselaars in de tempel van Jeruzalem als die plaats niet zo belangrijk voor hem was geweest, noch zou de Boeddha zijn eerste preek hebben gehouden bij Sarnath, even buiten de heilige stad Varanasi in India aan de rivier de Ganges, als hij het spirituele belang van die plaats niet had ingezien. Ik denk dat het belangrijk is om dit soort verbanden te benadrukken omdat historische figuren regelmatig uit hun context worden weggerukt, vooral in de populaire cultuur.

Soms gebeurt het in de geschiedenis dat de context tijdens een mensenleven ingrijpend verandert. Dat was het geval voor veel naziaanhangers die ik heb ontmoet. De zekerheden die ze in de jaren dertig in nazi-Duitsland hadden, werden vernietigd in de nasleep van de nederlaag in 1945. Die veroorzaakte vaak een fundamentele ontkoppeling in hun hoofd. Ze begrepen na de oorlog dat de wereld het nazisme ontstellend vond, maar ze wilden er niet aan dat ze iets verkeers hadden gedaan tijdens de hoogtijdagen van het Derde Rijk. 'Als je erbij was geweest zou je het wel begrijpen,' zeiden ze vaak. Vanuit dat gevoel verkondigden een paar van hen ook de 'we waren gehypnotiseerd'-mythe: het idee dat ze in de ban van Hitler waren geraakt en pas wakker werden toen de Führer zichzelf op 30 april 1945 een kogel door het hoofd schoot.

Het was natuurlijk flauwekul. Niemand werd nazi onder hypnose. Ik denk dat ze er juist moeite mee hadden hun innerlijke dualiteit tot uitdrukking te brengen – de 'ik' die een nazi was en de 'ik' die nu inzag dat de nazi's vreselijke dingen hadden gedaan. In deze context mogen we niet vergeten dat deze dichotomie pas ontstond toen Duitsland was verslagen. Als de nazi's de oorlog hadden gewonnen zouden ze vrijwel zeker in de zaak zijn blijven geloven.

Nu onze eigen cultuur is veranderd heb ik iets vergelijkbaars gezien – zij het op een veel kleinere schaal. In mijn jeugd in de jaren zestig had ik veel contact met mijn favoriete oom, die begin twintigste eeuw was geboren in Schotland. Hij was een leuke man, aardig en gul, maar met een hartstochtelijke afkeer van homoseksualiteit. Hij maakte vaak zwaar homofobe opmerkingen, woorden waarvoor hij vandaag de dag terecht veroordeeld zou worden. Maar toen hij die dingen zei waren homoseksuele handelingen illegaal en gaf hij slechts weer wat veel anderen ook dachten. Moet ik hem nu, achteraf gezien, vergeven of veroordelen? Tijdens een lezingentournee, in Kaapstad,

vertelde ik dit verhaal aan een vooraanstaande Zuid-Afrikaanse historicus, en ik herinner me zijn reactie: ‘Sinds de val van apartheid hebben we hier allemaal zo’n oom...’

In dit boek onderzoek ik voor het eerst in mijn werk hoe de psychologie ons als discipline kan helpen de denkwijzen van de nazi’s te begrijpen; ook aspecten van de neuropsychologie en sociale psychologie hebben me waardevolle inzichten opgeleverd. Voor ik met academische psychologen sprak en relevante wetenschappelijke publicaties bestudeerde, was ik me niet bewust van de enorme vooruitgang die in de afgelopen jaren op dit terrein is geboekt.

Met name het relatief nieuwe veld van de evolutionaire psychologie is van grote waarde geweest. We vergeten soms dat ons brein zich heeft ontwikkeld toen onze vroege voorouders op jacht waren op de savanne, en sindsdien is er evolutionair gezien onvoldoende tijd verstreken voor veel verandering. Hoogleraren Leda Cosmides en John Tooby, twee pioniers op het gebied van de evolutionaire psychologie, denken dat ‘de sleutel tot begrip van de werking van de moderne geest’ besloten ligt in het inzicht dat de circuits van de geest ‘waren bedoeld om de alledaagse problemen van onze jager-verzamelaar-voorouders op te lossen’. Als je dat betwijfelt, stel jezelf dan de vraag waarom zoveel mensen bang zijn voor slangen terwijl op de meeste plaatsen in de ontwikkelde wereld ‘stopcontacten een grotere dreiging vormen dan slangen’. Toch heeft vrijwel niemand een fobie voor stopcontacten.⁷

Recent psychologisch onderzoek naar verschillende cognitieve biases – zoals de rechtvaardigewereldtheorie en de negatieve bias – is ook nuttig geweest. Hoewel de omstandigheden sinds de nazitijd zijn veranderd, bestonden er toen net zo goed cognitieve biases als nu.

Ik ben echter zuinig en zorgvuldig omgegaan met dit materiaal, me er steeds van bewust dat dit een geschiedenisboek is dat zo nu en dan put uit de psychologie, en geen psychologieboek dat put uit de geschiedenis. Zo geloof ik niet dat het helpt om vanaf een afstand psychoanalyse los te laten op nazikopstukken. Iedereen die zich daartoe geroepen voelt zou de uitgebreide analyse van Hitler moeten lezen die tijdens de oorlog werd geschreven door de Amerikaanse psycholoog Walter Langer voor de OSS, de voorloper van de CIA. Het was een opeenstapeling van speculaties en bevatte veel onmiskenbare absurditeiten. Het bespottelijkste idee was misschien wel dat Hitler het Adelaarsnest – een theehuis op de top van de Kehlstein, een berg in Beieren,

te bereiken via een tunnel en een lift – liet bouwen vanuit een verlangen om terug te keren naar de veiligheid van zijn moeders vruchtwater. ‘Als je iets moest ontwerpen wat een terugkeer naar de baarmoeder symboliseerde, dan kon je onmogelijk om de Kehlstein heen,’ schreef Langer.⁸ Het was allemaal kletsboek. Het theehuis op de Kehlstein was niet eens Hitlers idee. Het was een initiatief van Martin Bormann, zijn secretaris, en Hitler kwam er niet graag.⁹ Hij ging veel liever naar de Berghof, zijn huis op de lagere Obersalzberg, waarin zelfs een freudiaanse psychiater onmogelijk een baarmoeder had kunnen zien.

Langer was tenminste nog een tijdgenoot van Hitler, al heeft hij hem nooit ontmoet. Elke poging tot psychoanalyse van beruchte nazi's zal nu, lang na hun dood, nog problematischer zijn. Zulke speculaties zijn vaak niet meer dan een herformulering van vragen over hen en komen soms zelfs dicht in de buurt van een vergoelijking van hun misdaden. Dat niet alleen, naoorlogse pogingen tot een definitie van een bepaald ‘type nazi’ zijn hopeloos mislukt.¹⁰

Het idee dat er een specifieke ‘nazipersoonlijkheid’ was, is precies het soort categorisch denken dat we moeten vermijden. Net zoals het voor gedragspsychologen zoals John Watson een vergissing was om te denken dat mensen oneindig kneedbaar zijn en ingrijpend kunnen worden veranderd door hun omgeving, of voor de neuroloog Egas Moritz om te denken dat ‘geestesziekten’ konden worden genezen met lobotomie, is het ook een vergissing om deze geschiedenis op net zo'n stellige manier te benaderen.¹¹ We moeten ons in de psychologie hoeden voor generalisaties, net zoals we dat moeten doen bij geschiedenis. Het is begrijpelijk dat veel mensen graag denken dat er één enkele verklaring is voor menselijk gedrag – vooral een die afschuwelijke misdaden verklaart – maar die is er nooit.

De toepassing van psychologisch onderzoek op de geschiedenis moet net als het onderzoek van de geschiedenis met de nodige nederigheid worden benaderd. Ik denk altijd aan de woorden van een vooraanstaand neurowetenschapper, die ooit opmerkte dat het ‘een enorm rommelig proces is om de biologie van menselijk sociaal gedrag te willen doorgronden’.¹² Talloze factoren zijn van invloed op wie we zijn – waaronder onze genetische erfenis, onze prenatale omgeving, de sociaal-economische omstandigheden van onze ouders, de gedragstypen die we als kind hebben aangeleerd, onze opleiding enzovoort. We zijn allemaal een ratjetoe van onze omgeving en biologie.

Een paar woorden over de titel en de inhoud van het boek. Met ‘de geest van de nazi’s’ bedoel ik verschillende nazidenkwijzen – niet alleen de overtuigingen van nazipartijleden, maar ook die van anderen die het regime steunden. Net zo mag het feit dat dit boek zich vooral richt op de mensen die deze verschrikkelijke misdaden hebben gepleegd niet worden opgevat als een poging om hen vrij te pleiten. Begrip is geen excuus. Iedereen in dit boek had de keuze om wel of geen wrede daden te begaan. Het grote schandaal is dat veel van hen – toen de oorlog was afgelopen – nooit echt ter verantwoording zijn geroepen.

Dit boek is grotendeels chronologisch van opzet, zodat we kunnen zien hoe die denkwijzen zich in de loop van de tijd ontwikkelden. Ik geef de ervaringen van een aantal ooggetuigen weer – gekozen omdat ze archetypen binnen het Derde Rijk vertegenwoordigen – en veel van deze getuigenissen worden hier voor het eerst gepubliceerd. Dit materiaal is verweven met het verhaal van beruchte nazi’s zoals Himmler, Röhm, Heydrich, Streicher, Göring en natuurlijk Hitler. Ik probeer niet het hele leven van die bekende figuren te beschrijven, maar richt me op de manier waarop hun denkwijzen zijn ontstaan.¹³ De nazipropagandist Joseph Goebbels speelt ook een belangrijke rol in deze geschiedenis. Hij was in hoge mate verantwoordelijk voor wat hij de ‘geestelijke mobilisatie’ noemde in de jaren dertig – de poging om al diegenen die hij als ‘echte’ Duitsers beschouwde over te halen het nazisme te omarmen.¹⁴

Goebbels interesseert me al sinds ik meer dan dertig jaar geleden een film over hem maakte waarvoor ik ook het script schreef. Ik herinner me nog levendig mijn interview over Goebbels met de beroemde Duitse actrice Margot Hielscher in haar kleedkamer in Berlijn, voor ze het toneel op ging. Ze was toen begin zeventig en sprak over zijn controle over de Duitse filmindustrie. Maar wat me het meest is bijgebleven is een bijna achteloze opmerking van haar. Ze zei dat ze nog nooit een ‘politicus’ had ontmoet die zo ‘charmant’ was als hij en ze vergeleek hem positief met ‘een paar van de grote filmsterren’.¹⁵ Goebbels was een ‘politicus’ die ‘charme’ had? Hoe was dat mogelijk? Goebbels was een van de ergste nazioorlogsmisdadigers, die in de vroege jaren veertig prat ging op de vernietiging van de Joden.

De ontmoeting met Margot Hielscher had een diepgaand effect op me, net zoals de ontmoeting met de officier van de Waffen-ss die het Derde Rijk een

‘gouden tijd’ noemde. Ze riepen beiden de vraag bij me op hoe ik me zou hebben gedragen als ik die periode van de Duitse geschiedenis had meegemaakt. Maar omdat we allemaal het product zijn van een ingewikkelde relatie tussen onze biologie en onze omstandigheden, kan ik niet met zekerheid zeggen wat ik zou hebben gedaan.

Toen stelde ik mezelf een aanverwante vraag. Stel dat mijn leven vandaag ingrijpend zou veranderen, hoe zou ik me dan gedragen?

Bij mijn lezingen over de denkwijzen van mensen tijdens de oorlog vraag ik het publiek soms wat zij zouden doen als hun omstandigheden opeens veranderden. Ik vraag hun zich voor te stellen dat terroristen alle deuren van de aula hebben afgesloten en dat we met een paar honderd man gedwongen zijn om daar 48 uur zonder voedsel en water te blijven zitten. Aan het eind van die 48 uur worden er vervolgens zes flessen water naar binnen gesmeten en krijgen we te horen dat we de volgende 48 uur verder niets krijgen. Kun je voorspellen hoe je zult reageren als dat water binnenkomt? Ga je er tegen elke prijs om vechten? Ga je het delen? Laat je de mensen die het het hardst nodig hebben eerst drinken? En als je niet kunt voorspellen wat je zou doen, hoe goed ken je jezelf dan eigenlijk?

Zoals de geschiedenis die we in dit boek onderzoeken laat zien, veranderde het gedrag van mensen toen de situatie veranderde. De uitdaging is te begrijpen waarom het op die manier veranderde en wat hun ervaring ons kan leren voor het heden.

Complottheorieën verspreiden

De nazi's gedijden bij complottheorieën. En ze gebruikten dezelfde denkprocessen om zich van hun eigen gelijk te overtuigen als de complotdenkers van nu doen. Het enige verschil is dat de complottheorieën van de nazi's ten grondslag lagen aan de gruwelijkste misdaad uit de geschiedenis: de Holocaust.

Veel complottheorieën die de nazi's toepasten kwamen voort uit de Eerste Wereldoorlog. Zonder de Eerste Wereldoorlog en de lange schaduw die die wierp zouden er waarschijnlijk geen nazipartij en geen Adolf Hitler als rijkskanselier van Duitsland zijn geweest. Als we willen doordringen in de denkwijzen van de nazi's is het dus van belang om te begrijpen hoe die Eerste Wereldoorlog – de Grote Oorlog – het prisma werd waardoor velen van hen de wereld en Duitslands plaats daarin bekeken.

Een van de redenen waarom die oorlog zo'n groot effect had, niet alleen op de nazi's maar op de hele Duitse psyche, waren de extreme stemmingswisselingen die hij teweegbracht. De ultieme vernedering van 1918 werd nog moeilijker te slikken door de hoge verwachtingen die veel Duitsers hadden toen de oorlog een luttele vier jaar eerder begon. De complottheorieën die tegen het eind van de oorlog opkwamen zouden niet zoveel invloed hebben gehad als die aanvankelijke euforie er niet was geweest.

'Eindelijk had het leven weer een ideale betekenis,' meende de linkse auteur Ernst Glaeser, toen hij de stemming in augustus 1914 beschreef. 'De grote deugden van de mensheid, loyaliteit, vaderlandsliefde, de bereidheid te sterven voor een ideaal [...] triomfeerden over de handels- en kruideniers-

geest [...]. De oorlog zou de mensheid van al haar smetten zuiveren.’¹ Het was een gevoel waar de historicus Friedrich Meinecke, aan het andere eind van het politieke spectrum, het hartgrondig mee eens was toen hij na de oorlog schreef: ‘Alle kloven die tot dan toe onder het Duitse volk hadden bestaan, zowel binnen de bourgeoisie zelf als tussen de bourgeoisie en de arbeidersklasse, waren plotseling gedicht ten overstaan van het gedeelde gevaar.’²

De mate waarin de Duitsers de oorlog in de zomer van 1914 omarmden is in de afgelopen jaren door onderzoekers ter discussie gesteld en in een context geplaatst, maar het blijft een feit dat veel mensen een gevoel van saamhorigheid ervoeren toen de vijandelijkheden in augustus losbarstten.³ Die saamhorigheid werd samengevat in de beroemde zin die keizer Wilhelm II diezelfde maand uitsprak: ‘Ik ken geen [politieke] partijen meer, ik ken alleen nog maar Duitsers.’⁴ Deze woorden zullen tegenwoordig weinig effect op ons hebben, maar wekten destijds grote geestdrift op. Duitsland was pas sinds 1871 verenigd – nog geen vijftig jaar voor het uitbreken van de oorlog – en zelfs na de eenwording bevatte het land nog steeds 25 afzonderlijke staten. Die erkenden allemaal het primaat van de Kaiser, maar bewaakten jaloers hun eigen onafhankelijkheid binnen de Duitse federatie. Beieren had nog steeds zijn eigen leger en vorst.

Wat de Kaiser in augustus 1914 verkondigde was een nationalistisch gevoel van ‘Duitsheid’. Dit was vooral aantrekkelijk nu het land in de negentiende eeuw zo sterk was veranderd tijdens zijn modernisering, niet alleen politiek maar ook economisch en cultureel. In het kielzog van deze veranderingen rees de allesomvattende vraag: wat betekende het precies om een Duitser te zijn, meer dan een Beier, Pruis of Hes? De Kaiser probeerde een antwoord te geven. Het deed er niet toe tot welke politieke partij je behoorde of uit welke deelstaat je kwam, je was in de eerste plaats een Duitser en Duitser zijn betekende dat je voor Duitslands eer moest vechten.

Emil Klein was destijds een schooljongen – later zou hij een overtuigende nazi worden – en hij herinnerde zich dat ‘er altijd grote uitbundigheid heerste als er een speciale trein vol soldaten in veldgrijs van het station vertrok. En ik was vaak ter plekke en zag hen vertrekken, zeker toen mijn eigen vader ten strijde trok [...]. We werden opgevoed als nationalist.’ Als hij en zijn schoolgenoten naar de gymnastiekles marcheerden zongen ze ‘patriottische liederen’ zoals ‘O Deutschland hoch in Ehren! [O, Duitsland, hooggeëerd!]⁵